

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ Й ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
ТА ЖУРНАЛІСТИКИ
Кафедра англійської філології та світової літератури
імені професора Олега Мішукова**

Кваліфікаційна робота (проект)

**ШЛЯХИ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО УЧНІВ
ЛІЦЕЮ НА УРОКАХ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ**

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

Виконала: студентка 2М курсу 08-251М групи

спеціальності 014 Середня освіта, 014.021

Англійська мова і література

Рибалко Валерія Василівна

Керівник: к.філол.н., доц. Поторій Н.В.

Рецензент: к.пед.н., доц. Гоштанар І.В.

Івано-Франківськ – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Проблема індивідуального підходу до учнів у процесі навчання: здобутки та сучасні тенденції	6
1.1. Особливості вивчення іноземних мов у закладах загальної середньої освіти.....	6
1.2. Шляхи реалізації індивідуального підходу до учнів у працях видатних педагогів: історична ретроспектива.....	9
РОЗДІЛ 2. Система реалізації індивідуального підходу до учнів ліцею в процесі вивчення англійської мови	15
2.1. До питання визначення поняття «індивідуальний підхід» до учнів у процесі навчання.....	15
2.2. Сучасні технології навчання англійської мови у сучасних закладах загальної середньої освіти.....	26
ВИСНОВКИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42

ВСТУП

Актуальність дослідження. На всіх етапах історичного розвитку людства педагогічна думка і школа відображали потреби суспільного прогресу, науки, культури. Входження України в Європейській простір освіти, співпраця на різних рівнях, обмін інформацією між країнами підсилюють роль іноземної мови як засобу комунікації. Отож, сучасні мови виконують такі функції: готують особистість до потреб міжнародної мобільності; полегшують спілкування та взаємодію (співпрацю) між народами, що розмовляють різними мовами; сприяють взаємному пізнанню, збагаченню та розумінню; забезпечують доступ до світового відкриття інформаційного простору [14].

Іноземні мови підсилюють не тільки своє освітнє, а й виховне, розвивальне значення. При цьому мова забезпечує збагачення індивідуального досвіду особистості. Тому в сучасних навчальних програмах з іноземних мов з'явилися такі підходи до навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі: компетентнісний, діяльнісний, особистісно-орієнтований (останній спрямовує на розвиток особистості учня, відкриття його здібностей, побудову індивідуальної освітньої траєкторії учня) [17].

В умовах воєнного стану в Україні вимушене дистанційне навчання стало справжнім викликом для всієї освітянської спільноти. Пошуки шляхів організації якісного навчання із використанням цифрових технологій є найактуальнішим завданням для сучасної школи. Зовсім не просто мотивувати учнів, працюючи в таких умовах.

Отже, в сучасній системі організації навчання іноземній мові в школі має реалізація одного із основних принципів дидактики – принципу індивідуального підходу до учня з метою його всебічного розвитку, підготовки до активного творчого життя в сучасному суспільстві.

Проблемі вікової періодизації, диференціації, індивідуалізації навчання і виховання приділялося чимало уваги в історії світової і вітчизняній педагогіці (Ю. Бабанський, І. Бех, П. Блонський, Л. Занков, Г. Костюк, А. Макаренко, В. Сухомлинський та ін.).

Чимало ідей з індивідуалізації навчання іноземних мов на особистісно-орієнтованій основі запропонували науковці та вчителі-практики: І. Ананьєєва, О. Бігич, Л. Биркун, Л. Бутова, О. Заболотня, С. Ковриго, А. Козак, В. Корнієнко, А. Лотоцька, Л. Нос, О. Пасічник, М. Хома та ін.

Але врахування індивідуальних особливостей учнів у сучасних умовах є складним процесом, нескінченним у пошуках методичних інновацій. Це обумовило вибір нашої теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дана робота виконана на кафедрі англійської філології та світової літератури імені професора Олега Мішукова в межах комплексної теми “Вплив лінгвальних та екстралінгвальних чинників на формування фахівця з іноземних мов у сучасному мультикультурному просторі” (номер держреєстрації 0117U003763).

Мета дослідження – проаналізувати основні принципи індивідуального підходу до учнів в історії педагогіки, шляхи їх реалізації на уроках англійської мови в сучасному ліцеї.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- 1) проаналізувати основні тенденції вивчення англійської мови в сучасній українській загально-освітній школі;
- 2) систематизувати сучасні підходи до питання реалізації принципу індивідуального підходу до учнів під час навчання;
- 3) розглянути питання індивідуалізації навчання в контексті нових вимог щодо вивчення англійської мови в ліцеї;
- 4) з'ясувати особливості системи реалізації індивідуального підходу до учнів ліцею в процесі вивчення англійської мови.

Об'єкт дослідження – теорія і практика індивідуалізації навчання в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – реалізація індивідуального підходу до учнів ліцею на уроках з англійської мови.

Для розв'язання поставлених завдань використовувався комплекс загальнонаукових та емпіричного рівня **методів** дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у тому, що питання індивідуального підходу і мотивації учнів у процесі навчання іноземної мови залишаються постійно актуальним.

Практичне значення дослідження становлять запропоновані рекомендації для вчителів англійської мови з питань індивідуалізації навчання учнів на основі особистісно-орієнтованого підходу та креативних сучасних технологій.

Апробація результатів роботи. Основні результати роботи розглядалися на засіданні кафедри англійської філології та світової літератури імені професора Олега Мішукова Херсонського державного університету.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, першого і другого розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ПРОБЛЕМА ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО УЧНІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ: ЗДОБУТКИ ТА СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ

1.1. Особливості вивчення іноземних мов у закладах загальної середньої освіти

Сьогодні заклади загальної середньої освіти формують у учнів базові механізми іншомовного спілкування, котрі у майбутньому вони використовуватимуть їх у житті, виходячи з власних потреб.

У загальноосвітній школі головним завданням вивчення іноземної мови вбачають формування комунікативної компетенції на основі опертя на сформовані комунікативні уміння: «Розвиток комунікативної компетенції залежить від соціокультурних і соціолінгвістичних знань, умінь і навичок, які забезпечують входження особистості в інший соціум і сприяють її соціалізації в новому для неї суспільстві» [32, с. 3].

Після завершення 11 класу учні мають володіти іноземною мовою на рівні не менше B1 [32, с. 4].

Засоб реалізації цієї мети є компетентнісний підхід до організації навчання, що базується на таких ключових компетентностях: «спілкування державною та іноземними мовами, інформаційно-цифрова компетентність, уміння вчитися, ініціативність і підприємливість, екологічна грамотність і здорове життя, соціальна та громадянська компетентності» [32].

Крім того, освітня мета передбачає формування в учнів таких особистих якостей:

- розуміння значення іноземної мови в житті особистості та суспільства;
- розуміння суті системи мовних явищ, завдяки якій осмислюється дійсність;
- розуміння механізмів мислення людини;

- порівняльний аналіз рідної та іноземної мов;
- опанування досвіду знань про культуру, історію, релігії, традиції та звичаї країни, мова якої вивчається (країнознавство, лінгвокраїнознавство);
- активна участь учнів у діалозі різних культур;
- здатність використовувати за необхідності різні стратегії для вирішення дидактичних потреб (працювати з книжкою, підручником, словником, довідкою літературою, мультимедійними засобами тощо).

Безперечно, що процес виховання учнів відбувається засобами іноземних мов, під час опанування новою культурою та новими традиціями [32, с. 5]. Наводиться перелік особистості, які виховуються в процесі вивчення учнями іноземної мови:

- розвиток мовних, інтелектуальних, пізнавальних здібностей;
- готовність брати участь в іншомовному спілкуванні;
- бажання до самовдосконалення у володінні іноземною мовою;
- вміння переносу знань, умінь і навичок у нову ситуацію при виконанні проблемно-пошукової діяльності [32, с. 5-6].

Знання іноземних мов дає учням можливість спілкуватися з представниками різних культур, вибудовувати відносини, здійснювати міжособистісні стосунки в сучасних умовах глобального і полікультурного простору.

Основними напрямками навчання іноземних мов, які забезпечують чітке розуміння всього процесу, є такі: сфери та тематика спілкування й ситуативного мовлення, функції мови та механізми вираження у мовленні, різні компетенції, а саме: лінгвістичні, соціокультурні та соціолінгвістичні, і навчальні компетенції. Мета навчання обумовлює особливості матеріалу, змісту, всіх процесів навчання, також йдеться про врахування вікових особливостей та інтересів і мотивації учнів, життєвого і культурного досвіду.

Кожен етап навчання іноземних мов зумовлює специфіку результатів навчання, що мають отримати учні. Крім того, кожен вид мовленнєвої діяльності обумовлює рівень сформованих умінь і навичок [32, с. 9-10].

В сучасних умовах глобальної необхідності працювати по-іншому високі вимоги висуваються до впровадження віртуального навчання. Відсутність чіткої нормативної бази до дистанційного навчання іноді заважає ефективному вирішенню проблеми.

Для реалізації завдань індивідуального підходу до учнів ліцею у процесі вивчення англійської мови треба проаналізувати календарно-тематичне планування, визначити особливості вивчення основних тем у дистанційному режимі, скласти базу вправ і завдань в системі онлайн тощо. Важливе значення набуває дотримання принципу академічної доброчесності під час оволодіння зазначеними компетентностями до досягнення програмних результатів.

Одним з найефективніших інструментів, що допомагають сформувати в учнів уміння оцінювати власні здобутки щодо іншомовного навчання, виступає створення мовного портфоліо [32, с. 8-9].

Отже, сукупність зазначених підходів у процесі навчання англійської мови має сприяти реалізації індивідуальної освітньої траєкторії учнів, плідному розвитку особистості, розкриттю їх здібностей, активної творчої пізнавальної діяльності на основі виявлення і врахування його індивідуальних особливостей, нахилів, навчальних можливостей.

1.2. Шляхи реалізації індивідуального підходу до учнів у працях видатних педагогів: історична ретроспектива

На всіх етапах історичного розвитку людства школа і педагогічна думка відображали потреби суспільного прогресу, науки, культури.

Древньогрецькі філософи Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит були виразниками педагогічних ідей античного світу. Так, Сократ (469 – 399 ст. до н.е.) наголошував на тому, що головним завданням для людей є пізнати самих себе та розвивати свою мораль. Корисний його евристичний стиль ведення бесід зі слухачами [28, с. 17]. Аристотель (384 – 322 ст. до н.е.) вважав, що вищі моральні якості особисті (розумові та вольові) мають бути метою виховання дитини. Держава має здійснювати процес виховання, визначаючи при цьому мету і зміст виховання та навчання [39;18]. Демокрит (460-370 ст. до н.е.) відстоював принципи природо відповідності гармонійного розвитку людину. Мета – підготувати молодь до реального життя на землі [28, с.19].

Ян Амос Коменський (1592-1670) – визначний педагог XVII століття, проповідник, педагогічний діяч в Чехії, Польщі, Угорщині, автор підручників для Швеції, засновник педагогіки нового часу. В його теоретичних працях («Материнська школа», «Велика дидактика», «Найновіший метод мов», «Пансофічна школа» ін.) розглянуті найновіші педагогічні проблеми. Його знаменита праця «Велика дидактика» – це «теорія навчання,.. тобто універсальне мистецтво всіх учити всьому... учити з вірним успіхом, так, щоб невдачі не було; вчити швидко, щоб ні в тих хто вчить, ні в учнів не було обтяження або нудьги, щоб навчання проходило з великим задоволенням для тої і іншої сторони; учити ґрунтовно, не поверхово і, отже, не для форми, але сподвигаючи учнів до істинної науки, добрій натурі і глибокому благочестю» [30, с. 7-8]. Ця праця перекладена на багато мов світу. В ній викладені основні думки великого педагога на завдання і принципи навчання і виховання, методики навчально-виховного процесу дітей.

Коменський наводить чотири способи того, як до всіх різних за здібностями учнів підходити з одним і тим же мистецтвом і методикою навчання, які повинні допомагати усім дітям добре вчитися. Головне – постійно враховувати принцип природовідповідності навчання дітей.

Французький просвітитель-педагог Жан-Жак Руссо (1712 – 1778) в системі виховання і навчання дитини велику увагу приділяв її особистості, яку треба розвивати на основі принципу природовідповідності. В романі трактаті «Еміль, або Про виховання» автор рекомендує вихователю: «Справа дитини – бажати, шукати, знаходити; ваша справа - зробити учіння доступним для неї, зародити в ній це бажання і дати їй засоби задовольнити його» [42, с. 9].

Йоган-Генріх Песталоцці (1746-1827) – відомий швейцарський педагог-демократ, теоретик і практик народної школи. Розробляв ідею гармонійного виховання дитини, основна мета якого – розвиток природних здібностей людини, постійне їх вдосконалення, бо «навчаючи всіх, добре вчити кожного». В роботі «Лебедина пісня» підкреслював: «Ідея елементарної освіти... є ніщо інше, як ідея природовідповідного розвитку і формування задатків і сил людського роду... дійсно, істинно і природо відповідно формуванню людини сприяє лише те, що захоплює людину, впливаючи на силу її природи у всій сукупності, тобто на серце, розум і руку... всякий однобічний розвиток однієї з наших сил – не істинний, не природо відповідний розвиток...

Істинна природо відповідна освіта за своєю суттю викликає стремління до вдосконалення людських сил» [42].

Значний внесок у розвиток системи навчання зробив видатний німецький педагог А. Дістервег (1790–1866). Педагог пропагував учення Йогана-Генріха Песталоцці, увів у науковий обіг принцип культуровідповідності, що виступає доповненням принципу природовідповідності та забезпечує врахування у процесі навчання потреб суспільного розвитку. А. Дістервег вважав надзвичайно

важливою активність учнів у засвоєнні знань, постійно наголошував на тому, що вивчати треба те, що у подальшому сприятиме руху вперед [30, с. 10].

Йоганн Фрідріх Герbart (1776-1841) – прогресивний німецький педагог-теоретик. На основі філософії та психології обґрунтував мету, завдання виховання, навчання. У роботі «Перші лекції з педагогіки» підкреслюється, що «кожна окрема дія вихователя сама по собі не має значення, а справа закладається в сукупності всіх прийомів» [35; 329]. Тому важлива структура процесу навчання, принципи відбору матеріалу і методи його донесення до учнів, прийоми і методи систематизації знань, система вправ і т.п. При цьому важливо враховувати індивідуальні особливості кожного учня, «який весь час змінюється, переходить з одного стану в інший» [35; 332].

У роботі «Загальна педагогіка, виведена з цілей виховання» 3 підрозділ другого розділу присвячений темі «Індивідуальність виховання як вихідна точка виховання». Автор відмічає: «Прагнення вихователя носять загальний характер, вихованець же являється особливою людиною» [35; 347]. І далі: «.. індивідуальність необхідно по можливості зберегти недоторканою... справжній вихователь надасть індивідуальності хвалиться тим, на що вона здібна, а саме різкими виявами і вражаючою якістю своїх проявів, а для себе шукає честі в тому, що він в людині, яка була віддана на його розсуд, зумів зберегти чіткий відбиток особистості, сім'ї, роду і нації» [35; 348]. Отже, треба вихователю знати природні особливості дитини, обережно і уважно розвивати їх для конкретної розвитку, навчання і виховання дитини.

Німецький педагог-демократ, послідовник Песталоцці, учитель німецьких вчителів Фрідріх Адольф Вільгельм Дістервег (1790-1866) зробив подальший крок в розробці теорії розвиваючого навчання. Дістервіг вважав, що розумно організоване виховання повинно будуватися на принципах: - природовідповідності (врахування вікових

та індивідуальних особливостей, загального стану розвитку дитини); - культуровідповідності (умови життя дитини, національної культури); - самодіяльності (спрямування розвивати дитячу творчу активність) [32].

К. Д. Ушинський (1824-1870) – педагог-реформатор, дослідник людини як предмету виховання, досвіду педагогічної антропології. Він підтримував ідею гармонійного розвитку людини на основі принципів природовідповідності, єдності виховання і навчання людини, знання і врахування її індивідуальних особливостей розвитку: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину у всіх відношеннях, то вона повинна перш за все пізнати її у всіх відношеннях» [41, с.15].

Педагог-гуманіст, новатор, який створив Школу Радості в Павлиші на Кіровоградщині, де 22 роки був директором школи і учителем в 1-10 класів В.О. Сухомлинський (1918-1970) мав право назвати один з найвідоміших своїх творів «Серце віддаю дітям» [41;Т.3;7-279]. В передмові до цього твору він писав: «Що було найголовніше в моєму житті? Без вагань відповідаю: любов до дітей» [41;Т.3; 7]. Гуманістична основа індивідуального підходу до дитини в навчально-виховному процесі пронизує всю педагогічну спадщину В. Сухомлинського.

Педагог слідкував за розвитком окремих дітей, умовами їх життя, діяльності, аналізував детально різні педагогічні ситуації, робив висновки, сприяє тому, щоб кожна дитина повноцінно розвивалася, була щасливою Людиною і громадянином. У роботі «100 порад вчителю» автор підкреслював: «Немає якось єдиних для всіх школярів передумов успіхів у навчанні... уміння правильно визначити, на що здатен кожен учень у даний момент, як розвинути його розумові здібності в подальшому – це незвичайно важлива складова частина педагогічної мудрості... мистецтво і майстерність навчання і виховання полягає в тому, щоб, розкривши сили і можливості дитини, дати їй успіх в розумовій праці. А це означає, що має бути індивідуалізація – і в змісті розумової праці (в характері завдань) і часі» [41;Т.2; с. 437].

В. Сухомлинський приділяв значну увагу проблемі вивчення іноземної мови. Він відмічав: «Значне місце в розумовому вихованні належить іноземній мові. Нашим ідеалом є те, щоб учні відчували живе слово іноземної мови, вкладали в слова і словосполучення які їх вивчають, ті уявлення, почуття, думки, котрі вклав у них народ. Виховну роль іноземної мови ми вбачаємо і в тому, щоб слово мови іншого народу жило в думці дитини, щоб для усвідомлення змісту прочитаного, або почутого не завжди був потрібен переклад. Ось чому ми прагнемо до того, щоб словами і словосполученнями діти оволодівали в комунікативному спілкуванні, в розмові... До слова діти йдуть від фрази, речення... Слово іноземної мови повинно жити в думках і почуттях, лише тоді воно розвиває розум» [40; Т4; с. 236-237].

У Павлівській школі діти вивчали французьку, німецьку мови, факультативно-англійську мову. В. Сухомлинський підкреслював велику роль індивідуальності вчителя іноземної мови, який впливає на учня своєю неповторною особистістю, багатством духа, життя, жадобою до знань, захопленнями: «Таланти розвиваються тільки тоді, коли кожен підліток зустріне у вихователіві ту живу воду, без якої задатки засихають і хиріють. Розум виховується розумом, совість – совістю – совістю, відданість Вітчизні – дійовим служінням Вітчизні» [40; Т.3; с. 383].

Тому завдання вчителя – навчити учнів мати власне бачення світу, навчити їх мислити, уявляти, творити красу, відчувати багатство слова.

Таким чином, підсумовуючи все вищезазначене, робимо висновок про те, що у своїх наукових працях педагогі минувшини зі світовим ім'ям окресли основні шляхи реалізації індивідуального підходу до учнів у процесі навчання:

- підготовка молоді до реального життя та гармонійний розвиток особистості;

- принципи природовідповідності та культуровідповідності навчання учнів;
- принципи виховуючого та розвиваючого навчання;
- ідея розвитку гармонійної особистості, на основі єдності виховання і навчання;
- індивідуалізація у змісті навчання.

Отже, на основі опертя на здобутки педагогіки минулих століть сучасний вчитель має стати справжнім майстром індивідуального підходу у процесі навчання учнів, знайти підход до кожного, вміти передбачати вчинки своїх учнів, розвивати в учнях лідерські навички та готовність до викликів сучасного світу, вміння здобувати нові знання й навички.

РОЗДІЛ 2

СИСТЕМА РЕАЛІЗАЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ ДО УЧНІВ ЛІЦЕЮ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

2.1. До питання визначення поняття «індивідуальний підхід» до учнів у процесі навчання

Видатний український педагог В. О. Сухомлинський підкреслював, що «справжнє навчання – це індивідуальне творче формування дитини» [40; Т.4; с. 61], майбутньої справжньої Людини і Громадянина.

Розвиток, виховання, навчання, формування особистості кожної дитини – основне завдання кожного прогресивного суспільства, системи освіти і громадськості. Формування людини, особистості, громадянина – надзвичайно складний та довготривалий процес, тому одним з важливих принципів навчання і виховання є принцип індивідуального підходу до учнів. Суть індивідуального підходу в тому, що «розумові сили і можливості дітей неоднакові» (В. Сухомлинський), але всі учні в умовах колективної навчальної роботи повинні оволодіти знаннями, вміннями і навичками згідно навчальних програм, розвинутися як особистість. Тому важливо не допускати появи відставань в знаннях учнів, забезпечити максимально можливу продуктивну роботу кожного на всіх етапах навчально-виховного процесу, повніше розвинути їх можливості, здібності, нахили, інтереси для досягнення мети навчання і виховання.

Принцип індивідуального підходу до учнів в процесі навчання в різних наукових розвідках трактується дещо по-різному: - об'єднують з іншими принципами; - по-іншому називають, тощо. Але суть залигається одна: необхідність враховувати індивідуальні особливості учнів в навчально-виховному процесі. Так, С. Ніколаєва підкреслює, що навчання повинно орієнтуватися на загальні вікові особливості і в той же час враховувати індивідуальні особливості кожного. Навчаючи всіх,

треба навчити кожного, саме це є основою принципу врахування вікових та індивідуальних особливостей учнів, що слугує одним із важливих принципів навчання. Потрібно стимулювати інтерес одних учнів до поглибленої роботи, в той час як інші мають виконувати загальний рівень. Це досягається перш за все підвищенням рівня складності в індивідуальних завданнях для одних учнів, надання всілякої допомоги іншим шляхом залучення їх до спільної роботи, з допомогою різних засобів активізації навчання.

У свою чергу Л. Медулич, аналізуючи основні прийоми активізації навчальної діяльності учнів на уроках англійської мови, наголошує на тому, що матеріал для опанування має відповідати віковим особливостям і рівню підготовки учнів, ускладнення змісту навчального матеріалу повинно відбуватися на основі опертя на пізнавальні можливості учнів [31, с. 7].

У сучасній лінгводидактиці (І. Ананьєєва, О. Бігич, О. Куценко, І Малафійк та ін.) виділяють основні принципи доступного навчання:

- 1) поступовість в опануванні матеріалу: від найпростішого до складнішого, від вже опанованого до невідомого;
- 2) спираючись на індивідуальні можливості учнів та рівень їхнього розвитку, вибудовувати зміст навчання;
- 3) доступність, переконливість, емоційний фон залежить від легкості викладу і мови вчителя, чіткості формулювання понять, образності;
- 4) чітко розуміти, що необхідно пояснити, а що учні здатні виконати самостійно;
- 5) головний акцент необхідно робити на пізнавальну діяльність учнів.

У посібнику Н. Волкової «Педагогіка» виділяють принципи індивідуального підходу до учнів і диференціації навчального матеріалу. «Принцип індивідуального підходу до учнів. Означає врахування рівня

розумового розвитку у знань та умінь, працездатності, пізнавальної та практичної самостійності учнів, їх особливостей пізнавальних інтересів, вольового розвитку учнів, вольового розвитку учнів, їх ставлення до навчання» [10, с. 273-274].

Автор посібника відмічає, що «останнім часом у педагогіці виокремлюють нетрадиційні принципи навчання» [10, с. 274]. Серед цих принципів слід відмітити ті, які безпосередньо пов'язані з принципом індивідуального підходу до учнів.

«Принципи диференціації навчального процесу. Передбачає дозування навчального матеріалу для учнів з урахуванням їх загального розвитку, намаганням кожного школяра розвивати свої здібності на основі відповідних умов у школах – ліцеях, школах-гімназіях» [10, с. 274].

Сприяють врахуванню індивідуальних особливостей учнів і принципів доступності, дохідливості викладання, свідомості й активності учнів, оптимізації навчально-виховного процесу, не традиційності систем навчання та інші [10, с. 273-274].

В. І. Лозова, Г. В. Троцько серед принципів навчання виділяють «принцип індивідуального підходу до учнів за умов колективної навчальної праці з класом; фронтальності, колективності та індивідуалізації навчання і їх оптимальному сполученні; колективного характеру навчання і врахування індивідуальних особливостей учнів; індивідуального підходу до учнів; сполучення індивідуального підходу і колективізму в навчанні або зв'язку інтересів особистості і суспільства, колективного виховання і навчання. Сутність принципу індивідуального підходу полягає у вивченні індивідуальних і вікових особливостей кожного учня з метою максимального розвитку позитивних і подолання негативних індивідуальних особливостей кожного учня, забезпечення на цій основі підвищення якості його роботи, всебічного розвитку» [29, с. 224-235].

Реалізація принципу здійснюється в таких напрямках:

а) психологічному – опертя на особливості психічного розвитку людини, що впливає на пізнавальну діяльність, від якої залежить навчання;

б) дидактичному – створення умов взаємодії між вчителем і учнями, завдяки якій враховуються інтереси кожного окремого учні та використовується оптимальна система принципів та прийомів впливу на учнів у процесі навчання.

Саме це й обумовлює необхідні кроки щодо індивідуального підходу під час навчання:

1) всебічний аналіз особистості учнів;

2) створення системи впливу на учня на основі опертя на індивідуальні та вікові особливості;

3) узагальнення отриманих результатів з корегуванням за необхідності дій вчителя [29, с. 235].

Уточнимо сутність понять «диференціація» та «індивідуалізація» навчання як найбільш пов'язаних по своїй основі.

Диференціація розглядається як системний процес гармонійного розвитку учнів, розвитку їх здібностей, творчих нахилів, інтересів, створення сприятливих умов для навчання та опанування умінь і навичок тощо.

Під індивідуалізацією навчання розуміють таку організацію навчального процесу, за якої добір форм, способів, методів, темпів, прийомів навчання відбувається з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей учнів.

Водночас диференціація та індивідуалізація взаємопов'язані і розглядаються як дів сторони єдиного навчально-виховного процесу. Диференційований підхід в педагогіці ще трактується як перехідна стадія від фронтально-колективних форм навчання до індивідуальних, оскільки він дозволяє проводити роботу з різними підгрупами учнів,

максимально реалізувати можливості педагогічного впливу на кожну дитину, стимулюючи розвиток інтересів, мотивів, нахилів, здібностей (В. Баширова, В. Михальова, М. Молонова та інші).

Відомо, що кожен окремих учень має свої власні особливості щодо пізнавальної діяльності, емоційного стану, волі, поведінки (В. Крутецький), кожен вимагає індивідуального підходу, що базується на доброму знанні й розумінні психологічних закономірностей формування його особистості [25]. Тому вчитель повинен бути насамперед гарним психологом, вміти розбиратися в яскравій індивідуальності своїх учнів. Звісно, не всі учні навчаються та опановують навчальний матеріал однаково легко. Головним завданням для вчителя є розвиток індивідуальних здібностей учнів, враховуючи індивідуально-психологічні особливості учня.

Принцип індивідуалізації навчання виходить із необхідності орієнтуватися в навчанні на реальні типи учнів. Можливо поєднувати фронтальну роботу з класом та індивідуальну роботу з окремими учнями. Психологи і педагоги шукають оптимальні можливості поєднання фронтальної роботи з класом і групових та індивідуальних форм навчальних занять. При цьому всі питання програми відповідно до стану їх розробленості, індивідуальних нахилів, інтересів і здібностей, індивідуальних темпів роботи школярі вивчають з різною повнотою і глибиною так, щоб кожен був оптимально зайнятий на уроці.

Отже, методи навчання мають бути різними, виходячи з індивідуальних особливостей учнів, їхньої розумової діяльності. При індивідуальному підході увага повинна спрямовуватися не тільки на тих, хто має проблеми у навчанні, а також на тих, хто має високий розумовий розвиток. Головне – забезпечити всебічний і гармонійний розвиток усім учням. Це стосується не тільки таких особистісних проявів як світогляд, інтереси, здібності, вплив навчання на які очевидний, але й морального образу, емоційно-вольових якостей,

характеру. Правильне навчання завжди означає духовне зростання учнів, становлення їх особистості, формування їх спрямованості.

Отже, здійснення принципу індивідуального підходу до учнів вимагає:

- 1) знання розумових здібностей, інтересів учнів;
- 2) вибір відповідних методів, прийомів педагогічного впливу на учня у відповідності до його можливостей і особливостей;
- 3) постійний контроль, облік і аналіз результатів впливу на учня, виявлення труднощів, заохочення досягнутих позитивних результатів;
- 4) своєчасна корекція методики впливу на учня тощо.

Шляхи і способи здійснення вимог принципу індивідуального підходу до учнів під час навчання розробляли чимало вчених - педагогів і психологів, вчителів-практиків (Н. Волкова, В. Галузинський, С. Гончаренко, Т. Ільїна, М. Фіцула та ін.) та багато інших вчителів-практиків можна знайти корисний матеріал з проблем індивідуального підходу до учнів в навчально-виховному процесі.

Для виявлення індивідуальних особливостей учнів в арсеналі вчителя є чимало способів: спостереження, бесіди, аналіз робіт учнів (в тому числі невеликих самостійних робіт по карткам з друкованою основою і програмованих завдань, задач тощо; спеціальні різноманітні експериментальні дослідження (анкетування, тестова методика, експеримент і т. п); створення спеціальних дидактичних ситуацій і т.д. На все це потрібен чималий час, педагогічний досвід, тим більше, що неперервно слідкувати за учінням кожного учня і вчасно виправляти його недоліки, проблеми будь-який вчитель не може. Тому необхідна допомога вчителю і учням в проведенні, обробці та аналізі одержаних даних навчання кожного учня. В цьому можлива допомога сучасних технологій навчання і ТЗН.

На різних етапах навчального процесу пропонуються різні шляхи здійснення індивідуального підходу до учнів. На етапі підготовки учнів до засвоєння нового навчального матеріалу пропонується:

- вивчити можливості, рівень підготовки і розумового розвитку, інтереси учнів;
- надати учням індивідуальні завдання перед уроком з метою ліквідації прогалин в знаннях, навичках;
- повторювати необхідний об'єм матеріалу перед поясненням нового;
- давати індивідуальні завдання сильним учням для узагальнення вивчаємого матеріалу;
- пропонувати в деяких випадках учням провести самостійну дослідницьку роботу;
- намітити кого з учнів і про що спитати, які прийоми педагогічного впливу використати.

При поясненні вчителем нового матеріалу можливості індивідуалізації навчання, порівнюючи з іншими етапами уроку, обмежені:

- можна звертатися з окремими питаннями до учнів (бесіда-діалог);
- застосовувати унаочнення, опорні конспекти;
- доповнення учнями деяких положень, наведення ними прикладів на правила;
- висловлювати учням свої судження, можливість зробити висновок тощо.

Дослідники з проблем реалізації принципів індивідуального підходу до учнів і диференціації навчання приділяють увагу і проблемам роботи з окремими групами учнів. Так, Н. Волкова розглядає проблему відставання учнів у навчанні і наводить класифікацію груп учнів по причинам відставання:

- біопсихічні (спадкові особливості, задатки, здібності, особливості характеру);

- недоліки фізичного і психічного розвитку (слабке здоров'я, нерозвинуті пам'ять, увага і мислення, навички навчальної праці); низька культура вихованості;

- прогалини в навчально-виховній роботі школи;

- неблагополучна сім'я. Автор наводить шляхи подолання дидактичних причин неспішності учнів: - педагогічна профілактика – пошуки оптимальних педагогічних систем, методів, форм навчання, нових педагогічних технологій, проблемне і програмоване навчання; - педагогічна діагностика (систематичний контроль та оцінювання результатів навчання); - педагогічна терапія (заходи з метою подолання відставань: додаткові заняття, організація класів вирівнювання); - виховний вплив (індивідуальна робота з учнем, співпраця з батьками) [10, с. 367-369].

У передовому педагогічному досвіді роботи вчителів-практиків є чимало дидактичних методик врахування індивідуальних особливостей учнів. Наведемо деякі з способів врахування індивідуальних особливостей учнів передовими вчителями:

- активізація навчальної діяльності всіх груп учнів шляхом постановки проблемних завдань, попередньої підготовки учнів до сприймання нового матеріалу, організація самостійної роботи, допомога окремим учням і т.п;

- посильність завдань, поступове збільшення їх складності для середніх і слабких груп учнів, особливо на етапі закріплення і контролю знань та інші.

Однак при звичайних формах організації навчання існує ряд труднощів та недоліків: неможливість систематичного врахування індивідуальних особливостей всіх учнів на всіх етапах навчання, особливо при поясненні нового матеріалу; самостійна робота учнів

носить несистематичний характер, не охоплює всіх етапів навчання, вимагає великої затрати сил вчителя на додаткову роботу (контроль, аналіз, організація); процес засвоєння нового навчального матеріалу більшістю учнів знаходиться поза контролем і керуванням вчителем на уроці (важкий неперервний обернений зв'язок) і т.д. Тому більш доступною є реалізація на уроці принципу диференціації навчального процесу. Прикладом того є досвід роботи з окремими групами учнів за рівнем навчальної підготовки і діяльності.

Так, у науковій розвідці Л. Ілійчук «Особливості роботи школи з обдарованими дітьми» відмічається, що «для успішного розвитку обдарованої особистості необхідні наявність природних даних та відповідного середовища, в якому дитина може успішно розвиватися» [16]. Йдеться про шість типів обдарованості дітей: інтелектуальний, академічний, художній, креативний, лідерський, спортивний. До дітей з різним рівнем розвитку здібностей необхідний різний підхід, у них різні потреби, тому необхідні різні системи роботи з ними вчителя, психологів. Учитель повинен чітко розуміти тип обдарованості своїх учнів, щоб оцінити її можливості й допомогти їй розв'язувати проблеми. Не знаючи типу обдарованості учня, вчитель може її просто не помітити, не врахувати особистість такого учня.

Науковці (В. Давидов, В. Паламарчук та ін.) пропонують чотири підходи в організації з обдарованими та здібними дітьми: індивідуально-особистісний, дидактичний, дидактико-психологічний, психодидактичний.

Виділяють дві стратегії навчання одарованих дітей: прискорення і збагачення, а саме:

Прискорення – зміна швидкості навчання, а не його змісту. Організаційні форми: - ранній початок навчання в школі; швидкий темп навчання у звичайному класі; навчання з окремих предметів в іншому класі; профільні класи; можливість займатися за програмою закладів

вищої освіти; приватні школи; достроковий вступ до закладів вищої освіти.

Збагачення – інтелектуальний розвиток на всіх необхідних рівнях в середовищі однолітків. Основні напрямки цього процесу – збагачення власних знань про оточуючий світ, розвиток творчого мислення, розширення загальних знань по різних галузях.

Застосування нової методики і засобі навчання надають можливості розширити межі творчої діяльності вчителя та учнів, усвідомити шляхи ефективного застосування комп'ютерних технологій під час вивчення різних шкільних предметів, привчити учнів до самостійної діяльності під час розв'язування практично спрямованих завдань, творчих пошуків.

Отже, реалізація індивідуального підходу до учнів можлива при створенні перевірених спеціальних умов організації навчально-виховного процесу:

1) Систематичне і всебічне вивчення учнів. Це основна умова. Вчитель має досконало вивчити всі особливості пізнавальної діяльності кожного учня (рівень розвитку, ставлення до навчання, характерологічні та типологічні особливості, труднощі, що виникають при учінні тощо). Вчитель повинен постійно спостерігати за особливостями пізнавальної діяльності і поведінки кожного учня, знати його сильні та слабкі сторони, опиратися на позитивні можливості. Вивчення особистості кожного учня відбувається постійно.

2) Досвід щодо розвитку психологічних особливостей людини. Кожній дитині властиві окрім індивідуальних, також загальні та вікові особливості. Щоб урахувати їх у навчанні та вихованні, вчителеві необхідно на достатньому рівні володіти цими знаннями із загальної, вікової, педагогічної, соціальної і спеціальної психології.

3) Знання педагогічних принципів, методики індивідуального впливу учнів та реалізація їх на уроці: - дозування труднощів так, щоб

кожний учень міг активно працювати на уроці на максимум своїх можливостей; - активізація всіх учнів класу;

- визначення відповідного рівня допомоги для оперативної ліквідації помилок, подолання труднощів(додаткові питання і завдання, повторення матеріалу, різноманітна методика роботи і т.п);

- визначення оптимального темпу роботи (для уповільнених – регламентувати темп роботи; для поспішних, неорганізованих – давати завдання і контролювати поетапно його виконання);

- правильний аналіз і оцінка діяльності учнів.

4) Володіння педагогічною технікою впливу на учнів (жести, виразність та емоційність мовлення, погляд, вербальні засоби впливу).

5) Урахування конкретної ситуації впливу: настрої дитини, її фізичний і психічний стан, ставлення до предмету і вчителя, інтелектуальний фон класу, поведінка класу, час проведення уроку тощо.

На сучасному періоді теоретичного переосмислення і практичного втілення індивідуалізації навчального процесу в умовах НТП, розробки новітніх технологій навчання, нових навчальних систем з'являється дещо більше можливостей реалізації принципу індивідуального підходу до учнів.

Отже, ідея про моральні цінності особистості є основою процесу індивідуалізації, згідно якої кожен, хто навчається, повинен йти своїм шляхом розвитку всіх його потреб і можливостей відповідно до його індивідуально-психологічних характеристик в притаманному йому темпі, об'єму матеріалу, рівню складності, труднощів навчальних завдань тощо.

Кожна людина повинна одержати максимальні можливості для свого розвитку, навчання, становлення повноцінним трудівником і громадянином. Цій гуманній ідеї присвятили свої філософські,

психолого-педагогічні дослідження, творчу діяльність видатні діячі світової науки, культури усіх епох розвитку людського суспільства.

2.2. Сучасні технології навчання англійської мови у сучасних закладах загальної середньої освіти

Сучасну освіту вже неможливо уявити без інформаційних технологій. Питання ШІ в освітньому процесі вже не є чимось незнайомим. Все гучніше лунають побоювання експертів, чи не замінить ШІ роботу вчителів у процесі вивчення учнями іноземної мови. Як не допустити втрату інтересу учнів до навчання та живого спілкування? Як зробити освіту якіснішою у онлайн-форматі, розвиваючи при цьому вміння комунікувати і взаємодіяти?

Вчителі англійської мови в сучасній школі широко використовують різні технології інноваційної методики навчання. Одним з таких напрямків є особистісно-орієнтований підхід до навчання. Він сфокусований на потреби учнів та спрямований на розширення їх можливостей, забезпечує самостійність їхнього навчання. Так, у статті В. Корнієнко «Особистісно-орієнтований підхід у навчанні англійської мови» відмічається: «Особистісно-орієнтоване навчання ставить на перше місце потреби, здібності та інтереси учнів, на відміну від навчального процесу, керованого вчителем. Цей метод навчання в класі визнає учня активним та відповідальним учасником навчального процесу, здатного працювати в партнерстві з учителем-посередником навчання на шляху до знань, що заохочує учня до самостійного здобуття їх» [23, с. 4].

Для створення особистісно-орієнтованого навчального середовища варто приділяти увагу таким аспектам навчання:

- 1) Що дитині цікаво в навчальному процесі.
- 2) Стратегії навчання: інтелектуальні, емоційні.

3) Соціальні потреби учня: співпраця, спілкування, взаємне схвалення.

4) Цілі навчальної програми в цілому.

Учні можуть співпрацювати, роботи свої власні висновки або розвивати свої навчальні навички згідно поставленої особистої мети. Це експериментальне навчання залучає всю дитину – її емоції, думки, соціальні навички та інтуїцію. Результат – особа з розвинутими критичним мисленням [34, с. 7].

В. Корнієнко розглядає причини для використання особистісно-орієнтованого підходу [23; 7-8]; деякі ідеї щодо проведення уроку (учні можуть працювати поодиноці, парами або групами, разом в дискусіях, рольових іграх; спілкуватися з учителем, усім класом під час мозкового штурму ідей; постійна увага, підтримка вчителя кожному учню) [23, с. 7;8].

Отже, щоб заохочувати учнів розмовляти англійською мовою на уроці, треба переконувати їх так спілкуватися, виробляти їх належну підготовку для виконання кожного завдання, слідкувати за розмовою учнів англійською мовою.

Необхідно враховувати різні індивідуальні особливості учнів (здібності, творчість, активність, комунікативність), заохочувати толерантно, без приниження особистості, регулювати час роботи групи для мовлення, пропонувати цікаві теми для обговорення [23, с.9].

Розглянуті шляхи розвитку впевненості кожного учня в англійській мові, шляхи заохочення учнів до досягнення успіху в мовленні та спілкуванні, система оцінювання знань учнів [23; 9-10].

Отже, учні допомагають один одному розвивати свої вміння та навички задля покращення своїх знань з англійської мови. Така спільна мовна діяльність є приємною, захопливою та мотивуючою. Обмін

досвідом, мозкова атака, висловлювання різних думок та вираження своїх думок є цікавим.

Учні мають можливість значно покращити свої мовні навички завдяки парній та груповій роботі, оскільки такі уроки є високоефективними, бо акцент зроблено на використання мови, «активність усіх учнів» [23, с.11].

Сучасні дослідники виділяють шість типів обдарованості: інтелектуальний, академічний, художній, креативний, лідерський, спортивний; методика роботи з ними [3, с. 69]. Так, для зацікавлення вивчення англійської мови учням художнього типу обдарованості пропонуються вправи із використанням гри, різних проектних робіт. Для учнів з креативним типом обдарованості даються нестандартні вправи, творчі завдання, проектні роботи. Учні з лідерським типом обдарованості на уроках отримують особливі завдання: у процесі складання діалогу вони беруть на себе найскладніше (використовують більше фраз, поширенні речення), при виконанні проекту керують роботою групи.

Для роботи з учнями спортивного типу обдарованості використовуються різні типи вправ із спортивною тематикою (фізкультур-хвилинки з декламуванням віршів, кросворди, ігри, розповіді про спортивне життя ін.). Так, прикладами роботи учнів над проектами, гри можуть бути мовознавчі, умовно-комунікативні, комунікативні, ігри індивідуального та колективного спрямування, рольові) ін.

З питань розвитку творчих здібностей учнів представляють інтерес наукові розвідки Л. В. Птахової [36]. У спеціалістів навчання англійської мови зростає інтерес до когнітивно-комунікативної методики, яка вчить здійснювати орієнтування в спілкуванні так, як це робить носій мови, його національна культура. Про особливості такої методики та відповідні рольові ігри для учнів йдеться у статті

В. Ковриго «Комунікативно-когнітивний підхід у навчанні англійської мови» [19]. Автор наголошує: «Пісні, кінофільми, телепередачі, газети, журнали, навчальні та рольові ігри є ефективними засобами в застосуванні комунікативно-когнітивного підходу до вивчення іноземної мови. Важливу роль грає творчий підхід до занять та самостійна пізнавальна діяльність учнів. Принципи комунікативно-когнітивного підходу: принцип цілісного сприйняття інформації; принцип інтегративної мовленнєвої діяльності; принцип системності; принцип формування стратегії навчальної діяльності» [19, с. 17].

Наведені приклади рольових ігор для середнього шкільного віку, які підвищують інтерес учнів до міжособистісного спілкування, розширюють уявлення учнів про навколишній світ, готують їх до майбутньої соціальної ролі. Це навчальні ситуації, діалогічне мовлення, активні форми уроків (диспут, конференція, дискусія, заочна подорож ін.), групові роботи (інтерв'ю, круглий стіл, робота над проектами в парах, групах, індивідуально), диференціація самостійної роботи учнів методом портфоліо, робота з обдарованими дітьми.

У статті Л. Яковлевої «Європейське мовне портфоліо» [47] розглянуті складові: - З історії питання. – Що означає слово «портфоліо», вжите стосовно методики шкільного навчання (основна суть портфоліо – «показати все, на що ти здатен»). Функції портфоліо (соціальна, педагогічна). – З чого складається Європейське мовне портфоліо (мовний паспорт, мовна біографія, досьє). – Функції мовного портфоліо (накопичувальна, моделювальна, рефлексивно-креативна).

- Незаперечний позитив мовного портфоліо (активна самостійна робота учнів; формування особистісної активності в систематичності і наполегливості навчання; виховання самокритичності). – Шляхи впровадження та оформлення мовного портфоліо [47, с. 2-3].

Рекомендації в статті В. Филипської «Метод мовного портфоліо та проектна технологія» [43] щодо розвитку пізнавальної діяльності

учнів, виходячи з різних рівнів підготовки. Вміння вивчати оточуючий світ різними шляхами закладено у кожній дитині. Це може відбуватися на лінгвістичному, просторовому, візуальному та інших рівнях. Кожен вчитель має спостерігати та вивчати особливості своїх учнів, щоб краще розуміти найнеобхідніше для розвитку здібностей та нахилів учнів. При цьому добре розуміти й власні можливості сприйняття світу задля розбудови необхідної методики у взаємодії з учнями.

У роботах сучасних науковців (Л. Биркун, Л. Бутова, О. Заболотня, Н. Кравченко, Л. Медулич та ін.) йдеться про різні методики у процесі навчання учнів різних класів щодо індивідуального підходу та врахуванні всіх особливостей учнів. Так, задля розвитку мовних навичок учнів різних класів пропонується робота зі словниками (орфографічні, етимологічні, ономастичні тощо), з'ясування значення слів, їх походження, аналіз ідіом; читання прозових і ліричних текстів, аналіз мовних засобів образності, прослуховування аудіотекстів, написання творів, статей та листів тощо.

Інтерактивне навчання сприяє індивідуалізації навчання. Цій темі присвячена стаття Н. Кравченко «Нові підходи до вивчення іноземної мови» [24]. Авторка зазначає: «Інтерактивне навчання – сукупність педагогічних технологій, заснованих на спільній діяльності засобами комунікації і має проблемно-пошукову природу» [24, с. 5]. Далі йдеться про основні форми і методи такого навчання: «колективна (кооперативна) форма навчальної діяльності, інтегровані уроки (міжпредметні зв'язки) [24, с. 5].

Прикладами окремих методичних кроків вибудови занять з англійської мови можуть бути такі:

- ігри «Translator», «At the elevator», «Phone» ін.;
- розвиток уяви і фантазії учнів, діалоги різної тематики, вправи «Carousel» ін.;

- «Portfolio with little ones», схеми, колаж – опис англійською мовою з певної теми; урок «Portfolio presentations» кожним учнем в кінці навчального року;

- аудіювання за допомогою прийому «Draw a dictation», гра «Guess your classmate»;

- нестандартні завдання («Tell me what you were afraid of», «Take revenge on yourself», «Take a tour» ін.) [24, с. 6-9].

Проблемі індивідуального підходу до різних за рівнем підготовки, вмінням ділового співробітництва присвячена стаття Т. В. Чопик «Як упоратися з різними учнями?» [48]. Автор підкреслює, що «вчителю необхідно налагоджувати особистісний контакт з учнем, створюючи відчуття душевного комфорту та розвиваючи ділове співробітництво» [48, с. 4].

Важливе значення у процесі розвитку справжньої мотивації до навчання відіграє емоційний зміст інформації та особистісно значимий матеріал, моделювання комунікації, що забезпечить необхідну форму проведення заняття, а також сприятиме залученню учнів до самооцінювання.

Отже, навчально-виховний процес є процесом спільної взаємодії вчителя і учнів. Основі шляхи такої взаємодії можна окреслити таким чином:

1) забезпечити учнів додатковим навчальним матеріалом для самостійного опрацювання;

2) постійно мотивувати учнів, які мають низький рівень підготовки;

3) створювати умови для всіх учнів для можливостей опанування різних видів технік читання (переклад тексту з пошуком відповіді на запитання; поверхнєве читання для визначення теми тексту; визначення значення слова з контексту без перекладного словника ін.);

4) організація консультування учнів в позаурочний час (у різних месенджерах), не відходячи від теми уроку;

5) створення атмосфери, що сприяє розвитку креативного мислення кожного учня, позитивної мотивації оволодіння іноземної мови [48, с. 5].

Актуальною в контексті питання реалізації принципу індивідуального підходу є наукова розвідка О. Куценко «25 способів навчити «неправильну» дитину», в якій йдеться про можливості розвитку учнів з різним рівнем психолого-емоційного та інтелектуального розвитку [27]. Автор пропонує стислу характеристику семи існуючих категорій дітей, робота з якими, як правило, викликає труднощі в багатьох вчителів, та окремі способи навчання та виховання таких «особливих» дітей.

Категорії «неправильних» дітей:

1) Діти з «хворобливою реакцією» (плач, гнів на зауваження).

2) Діти з підвищеною емоційною збудливістю (причина-затримка розвитку процесів гальмування; аномальний характер емоцій, агресія).

3) Обдаровані діти (високі досягнення, певні задатки в діяльності, оригінальні в поведінці й спілкуванні, самокритичні, справедливі, допитливі, креативні, легко і швидко засвоює матеріал, але не вміє переборювати труднощі, несистематичність у навчальній діяльності).

4) Діти з розладами регуляції навчальної діяльності (синдром гіперактивності та гіпоактивності).

5) Діти з відставанням в інтелектуальному розвитку та достатніми передумовами наочності (педагогічно занедбані діти, стійкі труднощі в навчанні, нестачі розвитку мислення, мовлення, емоційно-мотивативна незрілість; недолік знань, духовних потреб, інтелектуальних інтересів).

6) Діти із зниженою наочністю (затримка психічного розвитку, недоліки функціонування ЦНС, інертність пізнавальних інтересів;

недостатність мовлення, уваги, мислення, пам'яті, емоційно-вольової сфери).

7) «Важкі» підлітки (психіка емоційна, не раціональна).

Для кожної з цих категорій «неправильних» автор пропонує способи подолання проблеми в їх навчанні та вихованні. Наведемо деякі з них (за номерами категорій дітей):

2) Знайти причину поведінки, запобігати їй. – Правило – нема поганих дітей, є погана поведінка. Акцент не на особистість, а на конкретного учня, його поведінку. – Не порівнювати дітей, бо «кожна дитина – неповторна особистість» (В. Сухомлинський); порівнювати дитину з нею самою. – Підкріплювати дії дитини, хвалити; пояснення – на помилках вчитися; допомога в меті.

3) Причини низької успішності обдарованих дітей; нерівномірність інтелектуального, психологічного та соціального розвитку.

Способи подолання проблеми: - такт, розвиток інтересу, навчати терпінню, вмінню гідно програвати (володіти емоціями, не знижувати самооцінки, не виставляти обдарованість; - виділяти слабкі й сильні сторони учня, надавати програми відповідно потребам учня; - контакт з родиною, додаткова робота, спілкування з подібними та іншими учнями [27, с. 33-35].

5) Надати можливість самостверджуватися, індивідуальні завдання, проекти; певні правила роботи з ними; - створення свого портфоліо; - посильні вимоги і допомога [27, с. 35].

6) – Встановити причини труднощів у навчанні; індивідуалізація навчання; оцінка кожного досягнення, створення ситуації успіху; - подолання впливу неблагополучної сім'ї, середовища; - побачити Людину з її проблемами і болем; підтримка вчителя – старшого товариша; - посильні доручення, підтримка і успіх; - причини

порушення поведінки; - організувати посильну активну діяльність, похвала, допомога в самостійності й самоповазі [27, с. 36-37].

Робота О. Куценко досить об'ємна [27, с. 31-38]. Безумовно вона представляє цікавий потрібний матеріал для будь якого вчителя-вихователя в гуманній і плідній індивідуальній роботі з різними за рівнем розвитку дітьми.

Отже, у творчій науково-методичній роботі вчителів англійської мови можна віднайти чимало потрібних методичних рекомендацій щодо успішної реалізації принципу індивідуального підходу до учнів. В кожному номері журналу *«Англійська мова та література»* публікуються з цієї проблеми статті з досвіду роботи вчителів різних навчально-виховних закладів освіти. Так, автори пропонують систему вправ і завдань у навчанні іноземної мови: мовознавчі, умовно-комунікативні, комунікативні задачі; їх особливості структури і впливу на розвиток учня. Крім того, розглядають питання форм діяльності учнів на уроці іноземної мови, основні передумови успішної діяльності учнів на уроці, засвоєння лексичного та граматичного матеріалу, ситуативне забезпечення навчально-мовленнєвої діяльності, засвоєння механізму аудіювання, формування навичок говоріння, оволодіння вмінням читати, засвоєння письма, прогнозування розвиваючої та виховної функції різних аспектів уроку тощо.

Індивідуалізація повинна пронизувати весь процес навчання іноземної мови, не зводиться тільки до диференціації навчання. Треба враховувати всі три сторони людської діяльності: як індивіда, як суб'єкта, як особистість при проведенні ролі особистісного аспекту. Так, для визначення здібностей треба враховувати мовленнєву діяльність і метод навчання учня. Необхідно створювати портативну систему тестів, спеціальних вправ для розвитку іншомовленнєвих здібностей.

Як суб'єкт людина характеризується різними видами діяльності, мірою її продуктивності, що визначається природними здібностями і вмінням працювати (індивідуальний стиль діяльності). Так, при навчанні іншомовному говорінню поряд з індивідуальною необхідна суб'єктивна індивідуалізація. Для її здійснення необхідно розробити цілу систему пам'яток різного характеру, опор.

Особистісні якості тісніше, ніж індивідуальні і суб'єктивні, пов'язані з мовленнєвою діяльністю через соціальну функцію.

Особистісна індивідуалізація враховує:

- а) контекст діяльності учня;
- б) життєвий досвід учнів (як читачів, спортсменів, мандрівників і т.п);
- в) сферу інтересів, бажань, нахилів, духовних потреб;
- г) світогляду (погляди на життя);
- д) емоційно-вольову сферу (при «провокуванні» учнів на висловлювання в захист улюбленої команди, книги, професії, автора);
- е) статус особистості в колективі; популярність серед товаришів, взаємні симпатії для мовленнєвого партнерства, призначення ведучого в мовленнєвих групах і т.п [30, с. 55].

Перераховані компоненти особистісної підструктури індивідуальності слугують джерелом для використання прийомів особистісної індивідуалізації (див. про прийоми індивідуалізації параграф 2 п'ятого розділу).

Отже, сутність індивідуальності людини складають особистісні властивості. Мовлення, почуття і розумова діяльність єдині і взаємозумовлені. Повноцінне індивідуалізоване навчання неможливе без точного знання індивідуальності кожного учня і всього класу в цілому. Для цього в комунікативному методі використовується така форма врахування індивідуальних особливостей учнів, яка дозволяє вчителю оперативно і в повній мірі керувати процесом

індивідуалізованого навчання: загальні дані про учнів (загальні відомості – успішність, мотиви вивчення іноземної мови, рівень інтересу, прогалини у засвоєнні матеріалу; загальний показник розвитку здібностей; індивідуальна, суб'єктивна, особистісна підструктури; індивідуалізація: стратегія, тактика.

Таким чином, для досягнення певного рівня ефективності індивідуалізації навчання безумовно необхідно проводити чималий об'єм підготовчої і поточної методичної роботи вчителям іноземних мов.

Отже, у науково-методичних роботах вчених-лінгводидактів вчителів-практиків англійської мови є багато цікавого і цінного щодо проблем навчання і виховання «кожної неповторної людини-дитини». Пропонується ціла система науково-методичних способів активізації пізнавальної діяльності учнів, врахування їх індивідуальних особливостей як індивіда, суб'єкта, особистості при проведенні ролі особистісного аспекту.

Основною метою навчання іноземних мов у ЗЗСО є формування в учнів комунікативної компетенції, основу якої утворюють комунікативні уміння, сформовані на основі мовних знань і навичок. Процес розвитку цієї компетенції залежить від багатьох факторів, а саме: стан розвитку соціокультурних, соціолінгвістичних умінь і навичок, що є запорукою успішної соціалізації учнів у новому для себе соціумі.

Іноземні мови забезпечують процес виховання учнів, що відбувається через систему особистісних стосунків з новою культурою і процесом оволодіння нею. В процесі вивчення учнями іноземної мови виховуються:

- інтелектуальні та пізнавальні здібності;
- здатність до іншомовного спілкування;
- прагнення до самовдосконалення у володінні іноземною мовою;

- уміння переносу знань, умінь і навичок у нову ситуацію при виконанні проблемно-пошукової діяльності.

Для *заохочення* учнів розмовляти англійською мовою на уроці треба переконувати їх так спілкуватися, виробляти їх належну підготовку для виконання кожного завдання, слідкувати за розмовою учнів англійською мовою. Розвитку творчої і талановитої особистості сприяє використання різних видів проектної діяльності на уроках. Так, наприклад, проектна діяльність учнів із перекладів англійської літератури українською мовою. Завдання для проекту має відповідати віку, здібностям учнів, темі, мати практичне значення для подальшої наукової роботи. В цьому випадку учитель виступає порадником з інформаційних джерел, а учень виконує роботу самостійно.

Для зацікавлення вивчення англійської мови учням художнього типу обдарованості можна запропонувати вправи із використанням гри, різних проектних робіт.

Для учнів з креативним типом обдарованості підійдуть нестандартні вправи, творчі завдання, проектні роботи. Учні з лідерським типом обдарованості на уроках отримують особливі завдання: у процесі діалогічного мовлення вони говорять найскладніші фрази, поширенні/складні речення), при виконанні проектів керують роботою групи.

В останні роки зростає інтерес до *когнітивно-комунікативної* методики, яка вчить здійснювати орієнтування в спілкуванні так, як це робить носій мови, його національна культура.

Основними принципами комунікативно-когнітивно підходу є:

- 1) принцип цілісного сприйняття інформації;
- 2) принцип інтегративної мовленнєвої діяльності;
- 3) принцип системності;
- 4) принцип формування стратегії навчальної діяльності.

Прикладами рольових ігор для учнів ліцею, які підвищують інтерес учнів до міжособистісного спілкування, розширюють уявлення учнів про навколишній світ, готують їх до майбутньої соціальної ролі, можуть слугувати: навчальні ситуації, діалогічне мовлення, активні форми уроків (диспут, конференція, дискусія, заочна подорож ін.), групові роботи (інтерв'ю, круглий стіл, робота над проектами в парах, групах, індивідуально), диференціація самостійної роботи учнів методом портфоліо, робота з обдарованими дітьми.

Інноваційні технології навчання та особистісно-орієнтований підхід до учнів можуть бути реалізовані через *інтерактивне навчання*.

Формами і методами інтерактивного навчання виступають:

- *колективна (кооперативна) форма навчальної діяльності.*
- *інтегровані уроки (міжпредметні зв'язки).*

Отже, основними формами діяльності учнів на уроці є :

- а) індивідуальна (один учень відповідає, інші слухають);
- б) індивідуально-масова (кожний учень одержує навчальну задачу і самостійно її розв'язує);
- в) робота в парах;
- г) робота в групах.

Можливо поєднувати фронтальну роботу з класом та індивідуальну роботу з окремими учнями. Головними стратегіями навчання одарованих дітей виступають прискорення і збагачення.

ВИСНОВКИ

У даній кваліфікаційній роботі, присвяченій аналізу основних положень принципу індивідуального підходу до учнів під час навчання у ліцеї, ми дійшли наступних висновків:

Головним завданням навчання іноземної мови у ЗЗСО є формування в учнів комунікативної компетенції, основу якої утворюють комунікативні навички і вміння.

Під час навчання реалізуються освітня, виховна, розвивальна цілі.

Навчально-виховний процес базується на основі компетентісного, діяльнісного, особистісно зорієнтованого підходу до учнів.

Вдосконалюються навчальні програми, методика організації навчально-виховного процесу, засоби з метою всебічного розвитку особистості кожного учня.

Принцип індивідуального підходу до учнів відбувається на основі опертя на стан розумового розвитку учнів, рівня пізнавальної активності та самостійності учнів.

Визначено, що основними шляхами індивідуального підходу в навчанні є такі: глибоке вивчення особистості дитини; розробка і впровадження системи впливу на учня відповідно його індивідуальних і вікових особливостей; аналіз і корекція результатів навчання.

У роботі наведені вимоги, шляхи і способи, що забезпечують процес індивідуального підходу до учнів під час навчання на основі психолого-педагогічних досліджень і досвіду роботи вчителів.

Реалізація принципу індивідуального підходу до учнів тісно пов'язана з принципом диференціації навчання, іншими дидактичними принципами, бо вони взаємопов'язані, зумовлюють один одного.

Головне – цінність людської особистості, тому кожна людина повинна одержати максимальні можливості для свого розвитку, навчання, становлення повноцінним трудівником і громадянином.

На всіх етапах історичного розвитку людства педагогічна думка і школа відображали потреби суспільного прогресу, науки, культури.

Чимало прогресивних ідей щодо повноцінного розвитку особистості дитини є в творах Руссо, Песталоцці, Гербарта, Дістервега та ін.

Основа організації ефективного навчально-виховного процесу – це єдність виховання, навчання, трудової діяльності всього колективу вихованців і вихователів. Для виховання і навчання кожної особистості «повинна бути і загальна програма, «стандартна», й індивідуальний коректив до неї».

Вчителі англійської мови у сучасній школі плідно використовують гуманістичні ідеї видатних педагогів щодо індивідуального підходу до учнів у навчанні на основі новітніх навчальних технологій.

Пропонуються такі інтерактивні методи роботи: - когнітивно-комунікативна методика навчання іноземній мові; - нестандартні уроки (гра, конкурси, брей-рінг, інтегровані уроки, лінгвістичний марафон з елементами театралізації ін.); - європейське мовне порт фоліо в поєднанні з проектними технологіями; - використання літератури, музики, кіно, народної творчості; - сучасні інформаційно – комунікативні технології тощо.

З'ясовано, що особистісно-орієнтоване навчання ставить на перше місце потреби, здібності та інтереси учнів, визначає учня активним та відповідальним учасником навчального процесу, здібного працювати в партнерстві з учителем-посередником навчання на шляху до знань. Враховуються стратегії навчання, соціальні та інтелектуальні потреби учня, цілі навчальної програми у спеціалістів навчання англійської мови зростає інтерес до когнітивно-комунікативної методики, проектної технології та інших; організації роботи з творчо обдарованими дітьми», з проблемними учнями.

Проведене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективу подальших пошуків вбачаємо у вивченні особливостей індивідуального підходу до учнів у процесі дистанційного навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аначева Ю.А., Петерс Н.П. Педагогічні ідеї В.О Сухомлинського щодо навчання та виховання дітей підліткового віку. В. *Сухомлинський у діалозі з сучасністю: матеріали обласної наук.-метод. конф. (Херсон, РПО). Херсон: РПО, 2008. С.6–9.*
3. Ананьєєва І. І. Використання різних видів проектної діяльності на уроках - розвиток творчої і талановитої особистості. *Англійська мова та література. 2010. С. 2–5. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774*
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. К: Либідь, 2003. 344 с.
4. Биркун Л.В. Наша англійська: метод. посіб. Київ: Генеза, 2014. 80 с. URL: http://www.ukrbook.net/litopys/Knigki/2018/Lk_10_2018.pdf
5. Бігич О.Б. Особистісно-діяльнісний розвиток молодшого школяра на уроці іноземної мови: монографія. Київ: КНЛУ, 2009. 138 с. URL:<http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/168/Bihych.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Борова Т. Саморегуляція процесу засвоєння знань учнями. *Рідна школа. 2000. С. 60–61. URL: http://ridnashkola.org/Ridna_Shkola_magazine/*
7. Братанич О. Реалізація диференційованого навчання в умовах комбінованого уроку. *Рідна школа. 2000. С. 49–52. URL: http://ridnashkola.org/Ridna_Shkola_magazine/*
8. Бутова Л. В. Підвищення мовної активності учнів на уроках. *Англійська мова та література. 2015. С. 67–69. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=447741*
9. Валуєва І. В. Засвоєння лексичного матеріалу з англійської мови учнями початкової школи. *Печатне слово. 2009. С. 93–94.*

10. Волкова Н. П. Педагогіка: посібник для студентів. К: Академія, 2001. 576 с.
11. Володько В. М. Індивідуалізація й диференціація навчання: понятійно-категорійний аналіз. *Педагогіка і психологія*. 1997. С. 9–14. URL:https://library.znu.edu.ua/links/index.php?action=url/view&url_id=3433
12. Гаврилова Н. В. Ідеї гуманної педагогіки В. Сухомлинського у навчанні англійської мови. *Англійська мова та література*. 2007. С. 30–31. URL:http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=447741
13. Заболотня О.О. Посилання мотивації до вивчення англійської мови. *Англійська мова та література*. 2011. № 14. С. 2–3. URL:http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774
14. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання : дис. докт. пед. наук. Київ, 2000. 273 с.
15. Зозуля О. Спрямованість особистості учня на навчально-пізнавальну діяльність. *Англійська мова та література*. 2000. С. 59–60. URL:http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=447741
16. Ілійчук Л. Особливості роботи школи з обдарованими дітьми. *Гірська школа українських Карпат*. № 8-9, 2013. 67 – 70. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/gsuk_2013_8-9_22
17. Іноземні мови. 1-11 класи: методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу в 2015-2016 навчальному році з коментарем провідних фахівців. Харків: Ранок, 2015. 96 с.
18. Іноземна мова. Програма для загальноосвітніх закладів [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.mon.gov.ua/>.
19. Ковриго С. В. Комунікативний підхід у навчанні англійської мови. *Англійська мова та література*. 2010. С. 17–21. URL:http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=447741

20. Козак А.М. Використання гри на уроках іноземної мови. *Англійська мова та література*. 2011. № 14. С. 4–6. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774
21. Коменський Я. А. Великая дидактика. Хрестоматия по истории педагогики. М: Просвещение, 1981. 80 с.
22. Кондратенко А. А. Видатні педагоги про шляхи реалізації індивідуального підходу до учнів: матеріали 1 всеукр. науково-метод. веб-конференції. Херсон: КВНЗ «ХАНО», 2015. С. 117–125.
23. Корнієнко В. Ю. Особистісно орієнтований підхід у навчанні англійської мови. *Англійська мова та література*. 2015. С. 7–11. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774
24. Кравченко Н. М. Нові підходи до вивчення іноземної мови. *Англійська мова та література*. 2013. С. 4–5. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774
25. Крутецький В. А. Психологія навчання і виховання учнів. Київ, 1976. 303 с.
27. Куценко О. Г. 25 способів навчити «неправильну» дитину. *Англійська мова та література*. 2010. С. 31–38. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774
28. Левківський М. В. Історія педагогіки: навч. посібник. Харків: ОВС, 2002. 240 с.
29. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навч. посібник. Харків: ОСВ, 2002. 400 с.
30. Малафіїк І.В. Дидактика: навч. посібник. Київ: Кондор, 2005. 397 с.
31. Медулич Л. М. Прийоми активізації навчальної діяльності учнів на уроках англійської мови. *Англійська мова та література*. 2012. С.6-9. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774

32. Навчальні програми з іноземних мов для загальноосвітніх навчальних закладів і спеціалізованих шкіл із поглибленим вивченням іноземних мов 10 – 11 класи: Англійська мова; Німецька мова; Французька мова; Іспанська мова. 71 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2018-2019/inozemni-movi-10-11-19.09.2017.pdf>

33. Нос Л.С., Хома М.А. Нестандартні уроки з англійської мови в новій українській школі. *Молодий вчений*. № 10 (86). Жовтень, 2020. С. 420–424. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/10/86.pdf>

34. Організація дистанційного навчання в школі: метод. рекомендації. Київ, 2020. 71 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/metodichni%20recomendazii/2020/>

35. Пискунов А. И. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М: Просвещение, 1981. 528 с.

36. Птахова Л. В. Брейн-рінг «Хто найрозумніший?». *Англійська мова та література*. 2012. С. 36–37. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774

37. Савінова Н. С. Практично-діяльнісні технології формування комунікативної компетенції учнів. *Англійська мова та література*. 2015. С. 12–14. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774

38 Сердюкова Т. Шляхом до індивідуальності. *Рідна школа*. 2000. С. 48–49. URL: http://ridnashkola.org/Ridna_Shkola_magazine/

39. Сучасні проблеми освіти і виховання школярів: зб. наук.-метод. праць / за ред. Н.М. Мирончук. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 180 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/>

40. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: В 5-ти т / В. О. Сухомлинський. – К: Рад. Школа, 1976.

41. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2 т. Київ: Рад. шк., 1983. Т. 1. Теоретичні проблеми виховання і освіти. Людина як

предмет виховання. Спроба педагогічної антропології. 488 с. URL: <https://library.rshu.edu.ua/index.php/34-zagalnyj-rozdil/775-tvori-k-d-ushinskogo>

42. Філософія освіти: навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенка [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/33916/Filosofia%20svity_2021.pdf

43. Филипська В. І. Метод мовного портфоліо та проектна технологія. *Англійська мова та література*. 2010. С. 3–20. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774

44. Фіцула М. М. Педагогіка. Київ: Академія, 2000. 544 с.

45. Фурсевич З. А. Психолого-педагогічні умови формування комунікативних навичок у першокласників. *Англійська мова та література*. 2012. С. 2–5. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774

46. Щербань П. М. Прикладна педагогіка: навч. метод. посібник. Київ: Вища школа, 2002. 215 с.

47. Яковлева Л. М. Європейське мовне портфоліо. *Англійська мова та література*. 2012. С. 2–3. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774

48. Чопик Т. В. Як упоратися з різними учнями? *Англійська мова та література*. 2013. С. 2–12. URL: http://catalog.library.tnpu.edu.ua:8080/library/DocDescription?doc_id=44774